

ВІДГУК

Офіційного опонента на дисертацію *Кароєвої Тетяни Робертівни* «Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини XIX – початок XX ст.», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук із спеціальності 07.00.01 – Історія України.

Представлена до захисту дисертаційна робота є першим в українській історіографії узагальнюючим дослідженням, що розкриває модернізацію в українських губерніях другої половини XIX – початок XX ст. крізь призму книжкової культури.

Вітчизняні вчені тривалий час плідно вивчають такі модернізаційні процеси як індустріалізацію, урбанізацію, політизацію, диференціацію зростання соціальної мобільності населення, проте культурна детермінанта цих процесів залишається поза постійної уваги.

Необхідність наукової розробки теми дисертації належним чином обґрунтована автором. Практичне значення роботи не викликає заперечень. Тема дисертації узгоджується з метою та завданнями дослідження і є адекватною внутрішньому змісту роботи. Вона має чітку структуру, що дозволило автору глибоко розкрити поставлені наукові завдання. Хронологічні рамки окреслені цілком коректно.

Наукова новизна роботи визначається постановкою і вирішенням низки науково – дослідних завдань, які раніше не перебували в полі зору спеціалістів, або висвітлювалися фрагментарно. Найбільш повно оригінальність роботи розкривається у ході дослідження таких питань, як нормативно – правовий і соціокультурний конспект місцевого книжкового життя, зусилля краян з творення книжкової культури, етносоціокультурний та гендерно-віковий виміри засвоєння книжкової культури.

При написанні дисертації автор виконала усі вимоги, щодо її оформлення. Дисертаційна праця виконана на належному науково-теоретичному рівні.

Важливим компонентом роботи є виокремлення в межах її першого розділу 1.1., присвячений розкриттю поняття «книжкова культура» як базового на основі аналізу наявної вітчизняної, російської та світової (переважно англосаксонської) історіографії. Вказуючи на відсутність єдиного визначення цього поняття, підкреслюючи існування розбіжностей в його розумінні різними дослідниками, автор орієнтується на розробках вітчизняної дослідниці Г.І. Ковальчук, а також росіянина В.І. Васильєва. Заслугою дисертантки є чітке окреслення епістемологічних можливостей використання поняття «книжкова культура» у контексті досліджуваної теоретичної проблеми.

Зазначимо, що поставлені завдання в роботі розв'язувалися на підставі універсальних принципів наукового пізнання. Пріоритетне місце в осмисленні проблеми відіграв кліометричний метод, що використовувалася при вивченні динаміки зростання читацької аудиторії.

Спираючись на міждисциплінарні зв'язки та запозичення дослідницьких методів і прийомів з сучасної гуманітаристики, дисертантка зуміла виробити власний концептуальний підхід до обраної проблематики. Комплексне застосування універсальних принципів і спеціальних методів наукового пізнання дозволили осмислити об'єкт дослідження, уникнути тенденційності й упередженості, розкрити реалії життя.

Одним із домінуючих критеріїв оцінки докторських дисертацій за спеціальності «історія України» є вміння і здатність автора критично досягнути стан дослідження проблеми, об'єктивно оцінити доробок попередників. У цьому відношенні дисертація Кароєвої Т.Р. помітно відрізняється з поміж інших праць, як досить глибоким аналізом історіографії проблеми (с.35 – 64). Правда, подається цей аналіз своєрідно:

спочатку – світова історіографія (с.35 – 41), потім сучасна українська (с.42 – 43), далі вітчизняна дореволюційна (с.43 – 45), радянська (с.46 – 50), знову сучасна (с.50 – 51), далі - російська (с.55 – 57), польська, американська, японська. В цьому ланцюжку автор не забула й себе згадати (с.60 – 62) серед сучасних дослідників України (с.60 – 62). Закінчує огляд дослідниця аналізом єврейських студій та дослідників старообрядців (с.63). Не бажаючи перевантажувати текст відгуками перерахуванням прізвищ вчених, які долучилися до вивчення зазначеної проблеми, констатуємо, що праці вітчизняних та зарубіжних дослідників цілком справедливо оцінені, виокремлено їх сильні та слабкі сторони, визначено ступень дотичності до обраної проблематики.

Важливим показником науковості будь-якого історичного дослідження є повнота і репрезентативність його джерельної бази. Стверджуємо, що Т.Р.Кароєва провела виняткову плідну роботу щодо пошуку, виявлення, систематизації, вивчення та залучення майже усіх різновидів джерел, необхідних для дослідження теми. Нею було залучено документи з 56 фондів Центральних і обласних архівів крім того дослідниця залучає великий комплекс опублікованих матеріалів, які були вперше введені у науковий обіг, або раніше не застосовувалися для вивчення проблеми. Радянська практика формування фонду архівів призвела до того, що книжкова культура суспільства в цілому слабо в них відображена, як вказує автор (с.65), достатньо широко представлений лише нормативно-правовий аспект функціонування книжкової справи, діловодно-організаційний бік діяльності закладів книжкової галузі.

Автор слушно вважає, що у подібних дослідженнях слід надавати перевагу використанню опублікованих джерел, які пройшли додаткову підготовку і критичну оцінку під час редакторської роботи, тому є вивіреними сучасниками. На підтвердження своєї думки дослідниця подала джерелознавчий аналіз архівних документів офіційного діловодства

і статистики, вказавши на численні похибки та неуважність чиновників у звітній документації, що повторювалися роками.

Своєрідною складовою джерельної бази дослідження стали речові джерела – книги (понад 55 тис. томів). Що були у використанні подолян другої пол. XIX – початок XX ст.

Обґрунтовуючи таке специфічне джерело (с.90-93), дисертантка цілком логічно зазначає що книга дає додаткову інформацію: матеріальну реалізацію видання, тематику видання, типологічне призначення, мову, наявні книжкові історико-культурні фонди, тобто ті бібліотеки, що формувалися краями у продовж другої половини XIX – початку XX ст. На прикладі Подільської губернії автору вдалося атрибутувати понад 80 збірок, що походять з бібліотек організацій і закладів, 13 родових бібліотек та понад 230 особистих (с.94-96). Вона доводить, що більшістю цих зібрань користувалися пересічні люди, які проживали у губернській та повітовій глибинці. Традиційно дослідники вивчають книгозбірні видатних вчених, митців, політичних або військових діячів, що відображає книжкову культуру елітарних прошарків суспільства. Т.Р. Кароєва зробила спробу розглянути книжкову культуру основної маси населення, демонструючи вміння комплексно використовувати джерела різних видів.

У прикладному контексті дослідницею було вирішено кілька важливих завдань.

Вона показала адміністративну вертикаль, яку побудувала імперська влада для контролю за книжковою сферою (с.115-128). Звернула увагу на невідповідність державної машини обширу динамічно зростаючого книжкового простору, а також на слабку підготовленість чиновницького апарату для контролю за цим простором. Це, доречі, відкриває перспективи для подальшого аналізу формування нелегального сегменту книжкової справи, шляхів поширення опозицією ідей, політичних поглядів в Російській імперії.

Дослідниця з'ясувала розмір та динаміку потенційної читацької аудиторії (с.141-146), що традиційно складно було робити через брак джерел. Використавши різні методи дослідження вона розв'язала це завдання. Автор доводить, що у Подільській губернії напередодні революції 1917 р. число письменних мало досягти 26,82 всього населення, старшого за 9 років. Це найнижчий рівень писемності Європейської частини Російської імперії (нижчим був рівень лише у Казанській, Бессарабській та Уральській губерніях). Враховуючи, що рівень писемності серед чоловіків-новобранців з Поділля сягав 50%. у 1910-х роках, а з Петербурзької, Московської, Ярославської губерній – 90-95%, то стає зрозумілим значення друкованої продукції для агітаційної роботи. Невипадково автор зазначає у висновках, що слабкість української книжкової культури була одним з чинників поразки Української революції 1917-1921рр.

Новацією стало вивчення фінансових аспектів засвоєння книжкової культури. Здобувачка спробувала з'ясувати фінансовий ценз для придбання книг, оцінити доступність платних послуг публічних бібліотек у Російській імперії (с.148-155). На цьому тлі стала зрозумілішою політика регламентації читання, яка реалізувалася владою через книжкові склади, безкоштовні бібліотеки та публічні народні читання.

Для з'ясування можливості доступності книги для населення Т.Р.Кароєва висвітлила розвиток місцевого книгодрукування, книготорговельної та бібліотечної мереж і резюмувала про переважний їх розвиток у міській місцевості, підкреслила обмежені можливості сільських мешканців (с.158, 179).

Вагомий блок питань, з'ясований дисертанткою, стосується аналізу творчого доробку краян у книжковій культурі (с. 180-193 та ін.). Головним підсумком їхньої діяльності, на думку автора, була інтерпретація готових культурних форм у місцевих умовах, що призводило до подальшого

поширення єдиного канону книжкової культури. Водночас дослідниця звернула увагу на діяльність місцевої освіченої громадськості з просування та популяризації книжкової культури серед соціальних низів. Відмова влади від послідовної державної політики підтримки книгодрукування та книгопоширення позбавили її важливих важелів впливу на ситуацію в країні, зокрема на формування громадської думки. Панування приватної та громадської ініціативи у книжковій сфері призвели до формування множинних локальних інформаційних полів, де єдиний державний інформаційний простір був слабким, натомість регіональні, національні чи політичні брали вгору.

Як уже вказувалося, здобувачка вивчала книжкову культуру пересічних людей, і це слід визнати однією з основних її заслуг. Згрупувавши краян за соціальними, національними, гендерно-віковими параметрами, вона розглянула особливості книжкової культури кожної з груп, визначила, які саме книги, форми книгопоширення та книговикористання впливали на трансформаційні процеси у країні (с.365-371). Головна увага автором приділено значенню книжкової культури в зростанні соціальної мобільності населення та його професіоналізації, механізмам поширення та нав'язування певних ідей часу, зокрема й націоналістичних. І тут головним є узагальнення дослідниці про способи використання книги і книжкової інфраструктури для окреслення національної ідентичності українців і поляків, і, водночас, для акультурації євреїв, утворення «російських євреїв»(с. 359-364). Не менш вагомим є висновок, що робить Т.Р. Кароева, побудований на бібліотечній статистиці по безкоштовних бібліотеках, про те, що письменні селяни цінували свої навички і намагалися бути користувачами місцевих бібліотек.

Цікавим видається висновок автора про книжкові смаки представників освічених прошарків населення у глибинці – їхню орієнтацію на перевірені часом автуру на репертуар. Нажаль, в роботі цей

висновок не знайшов розгорнутої розробки, але у подальшому відкриває перспективи аналізу поширення цієї ідей, зокрема, наскільки освічені країни були здатні засвоїти нові ідеї, зокрема революційні.

Поєднання різноманітних методів аналізу, охоплення масштабної джерельної бази, широкий погляд на проблему дозволили Т.Р. Каросвій прийти до висновків та відповідних узагальнень. Вони вірно відбивають результати дослідження. Доцільним у дослідженні виглядають «Додатки», що презентовані у вигляді таблиць, які є необхідними, дають додаткову інформацію, допомагають сприяти і поглибити матеріал, викладений у розділах.

Відзначаючи позитивні сторони дисертаційної роботи, вважаємо за доцільне висловити деякі побажання та зауваження.

1. Здобувачка географічно обмежується вивченням Подільської губернії. Погоджуючись з аргументацією, наведеною автором щодо цього, водночас зауважимо, що таке обґрунтування тягне за собою низку питань. Так, залишаються не висвітленими значні групи носіїв книжкової культури (робітники, численні етнічні або політичні спільноти тощо), не враховуються історичні передумови формування книжкової культури інших регіонів. Більш того, через звуження географічних меж дослідження здобувачка не аналізує окремі соціальні та національні групи; не зупиняється на характеристиці книжкової культури російської громади регіону.

2. В історіографічному і джерельному огляді варто було б конкретніше вказати, які аспекти досліджуваної проблеми потребують нині пріоритетної уваги, які висновки і положення, вироблені попередниками, вимагають уточнення чи, навіть, перегляду.

3. Публікації дослідниці свідчать, що вона вивчала україномовний сегмент комерційної книги, аналізувала різні видавничі практики політичних партій на українських теренах, проте звуження територіальних

меж дослідження не дало можливості автору весь зібраний фактографічний матеріал викласти повною мірою у дисертації.

4. При аналізі аналітичного матеріалу щодо писемних джерел пішла за традиційної джерелознавчою схемою: неопубліковані – опубліковані документи, проте враховуючи специфіку роботи та зібраний матеріал, у цьому випадку можна було б відступити від загальних правил і подати класифікацію джерел з позначеної теми.

5. Спірним видається розгляд друкарської, книготорговельної та бібліотечної мереж у 2-му розділі. Це можна було зробити у 3-му розділі, де висвітлюється діяльність краян з утворення книжкового простору.

6. Серед ознак добробуту населення, які могли б сприяти зростанню рівня книжкової культури можна було б звернути увагу на поширення освітлення (появи гасових ламп, електрики), умеблювання кімнат, розбудова залізниці, як основного засобу транспортного сполучення (про що є лише побіжна згадка на с.148), тим більш у світовій історіографії досвід подібних розробок уже накопичений.

7. Варто відмітити насиченість дисертаційного дослідження статистичними даними, які слугують підтвердження ключових авторських положень та, відповідно, посилюють наукову значущість та об'єктивність дослідження, але робота книгарень статистично відображена слабо. Залишився не розкритим їхній конкретний асортимент (с.200-206).

8. Хочеться побажати автору вибагливіше ставитися до формулювання висновків дисертації, їх відповідності до поставлених завдань.

Всі ці зауваження і побажання не впливають на високу оцінку репрезентованої роботи. Дисертація Т.Р. Кароєвої є самостійним, завершеним, комплексним дослідженням важливої і маловивченої в історичній літературі теми.

Результат дослідження в сукупності вирішують важливу наукову проблему в галузі історії України.

Дисертація оформлена у відповідності з встановленими вимогами. Результати праці повністю викладені в фундаментальній монографії (29,5 друк. арк.) (зазначимо, що монографія є не тільки цінним інформаційним джерелом, а й винятковим бібліографічним довідником по темі), яка отримала позитивну рецензію (див автореферат див. с.28) і 27 статтях, опублікованих у фахових журналах і наукових збірниках, в тому числі 5 публікацій у Міжнародних наукових виданнях, апробовані на авторитетних наукових конференціях. Основні положення дисертації ідентичні зі змістом автореферату.

За науковим рівнем, новизною постановки і вирішення завдань, обґрунтованістю положень і висновків, практичним значенням дисертація «Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини XIX – початок XX ст.» відповідає вимогам п.10, п.12, п.13. «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року №567», а її автор **Тетяна Робертівна Каросва** заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Росії
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

В.М.Мордвінцев